

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

SOCIALIZATION OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

В останні роки, у зв'язку з реалізацією концепції інклюзивної освіти в Україні, помітно зріс інтерес до спільного навчання дітей з особливими освітніми потребами в Україні в єдиному освітньому середовищі.

На державному рівні прийняті нормативні та законодавчі акти, покликані забезпечити здобуття учнями з особливими потребами якісної освіти в загальноосвітніх школах у межах пішохідної доступності (від місця проживання) та створити для них необхідні умови для реалізації творчого потенціалу і розвитку індивідуальних здібностей.

Мета статті є визначення та аналіз особливостей, що впливають на соціалізацію дітей з особливими освітніми проблемами в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Люди з інвалідністю пройшли довгий шлях від принизливої «непотрібності» для суспільства та сегрегації всіх людей з інвалідністю до ідеї інтеграції та інклюзивної освіти, яка означає, що всі діти з різними потребами можуть отримувати освіту без винятку.

Під керівництвом Інклюзивно-ресурсного центру інклюзивна освіта поступово впроваджується в багатьох державних школах, областях і районах нашої країни. Ми визнаємо цей аспект як найбільш просунутий рівень у національній освітній політиці.

Завдяки створенню інклюзивного освітнього простору діти, психофізичний розвиток яких відрізняється від норми через певний медичний стан, не лише отримують відповідну освіту, а й мають можливість відчувати себе повноцінним членом шкільної спільноти, а згодом стати повноцінними громадянами країни з рівними правами з тими, хто розвивається нормально.

Однак, незважаючи на достатню кількість інформації щодо включення дітей з особливими потребами в єдиний освітній простір, ставлення батьків та вчителів до спільного навчання учнів з різними потребами є неоднозначним. Дослідження показують, що багато педагогічних працівників навчальних закладів не розуміють різниці між поняттями «інклюзія» та «інтеграція» і вважають їх синонімами. Деякі вчителі не сприймають основних положень і принципів інклюзивної освіти та негативно реагують на необхідність навчання дітей з особливими потребами разом з усіма учнями в класі.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, індивідуалізація, інтеграція, інклюзія, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта.

In recent years, in connection with the implementation of the concept of inclusive education in Ukraine, interest in the joint education of children with special educational needs in Ukraine in a single educational environment has grown significantly.

Regulatory and legislative acts have been adopted at the state level, designed to ensure that students with special needs receive quality education in secondary schools within walking distance (from the place of residence) and to create the necessary conditions for them to realize their creative potential and develop individual abilities.

The purpose of the article is to identify and analyze the features that affect the socialization of children with special educational problems in the conditions of a general educational institution.

People with disabilities have come a long way from the humiliating «uselessness» of society and the segregation of all people with disabilities to the idea of integration and inclusive education, which means that all children with different needs can receive education without exception.

Under the leadership of the Inclusive Resource Center, inclusive education is gradually being implemented in many public schools, regions and districts of our country. We define this aspect as the most advanced level in the national education policy.

Thanks to the creation of an inclusive educational space, children whose psychophysical development differs from the norm due to a certain medical condition not only receive an appropriate education, but also have the opportunity to feel like a full-fledged member of the school community, and later become full-fledged citizens countries with equal rights to those that develop normally.

However, despite the sufficient amount of information regarding the inclusion of children with special needs in a single educational space, the attitude of parents and teachers to the joint education of students with different needs is ambiguous. Research shows that many teaching staff in educational institutions do not understand the difference between the concepts of «inclusion» and «integration» and consider them purely synonymous. Some teachers do not understand the basic provisions and principles of inclusive education and react negatively to the need to teach children with special needs together with all students in the class.

Key words: socialization, adaptation, individualization, integration, inclusion, children with special educational needs, inclusive education.

УДК 316.62:376-056.24

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.73.16>

Стеценко А.І.

к.психол.н., доцент кафедри практичної психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Актуальність проблеми. Одним із головних завдань інклюзивної освіти є не лише засвоєння освітньої програми, а й розвиток практичних навичок і компетенцій, необхідних дітям, які потребують спеціальної освіти, для подальшої соціалізації.

Соціалізація є одним з найважливіших чинників повноцінного розвитку особистості та ефективного

функціонування в суспільстві. Згідно з найпоширенішим визначенням, соціалізація (лат. socialis – суспільний) – це процес, за допомогою якого індивід входить у суспільство і активно засвоює соціальний досвід, соціальні ролі, норми і цінності, необхідні для успішного життя в цьому суспільстві [10]. Адаптація – це етап, на якому дитина пристосову-

ється до свого існування в суспільстві відповідно до норм і вимог суспільства. Індивідуалізація – етап, на якому дитина усвідомлює свої здібності. Інтеграція – це етап, на якому дитина знаходить своє місце в суспільстві і намагається «влитися» в суспільство. У соціалізації важливим є етап ранньої трудової діяльності, етап, на якому професійні навички дитини розвиваються через професійну підготовку в системі інклюзивної освіти, етап, на якому професійний розвиток дитини гарантується через трудове навчання в системі інклюзивної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Інклюзивна освіта досліджується в різних наукових дисциплінах, таких як філософія, політологія, економіка, психологія, педагогіка та соціальна робота. Для сучасної України цінними є наукові та практичні результати країн, які десятиліттями впроваджують інклюзивну освіту. Зарубіжний досвід організації інклюзивної освіти в країнах Європейського Союзу детально висвітлено в роботі Г. Давиденко [5].

В. Москаленко визначає соціалізацію як формування комунікабельності людини через механізм взаємодії між суб'єктами [12]; Т. Алексєнко визначає соціалізацію наступним чином: «Соціалізація – основна категорія соціальної педагогіки. Соціалізація розглядається не тільки з позицій різних наук, зокрема педагогіки, психології, філософії, соціології, андрагогіки, а й з позицій різних видів діяльності, спілкування, виконання соціальних ролей у колі близьких і далеких соціальних взаємодій, засвоєння зразків поведінки в різних життєвих ситуаціях, різних суб'єктів соціалізації (насамперед батьків, однолітків, педагогів, інших значущих осіб, членів сім'ї тощо), як процес і результат набуття дитиною соціального досвіду по відношенню до них.

Окремі аспекти соціалізації та соціальної адаптації дітей та підлітків висвітлювали Н. Гордієнко (соціалізація підлітків та молоді з особливими потребами) [4], О. Дікова-Фаворська (соціологічна концептуалізація освіти) [6] та Г. Бурова (соціологічні аспекти життєвих стратегій) [3].

Мета дослідження включає визначення та аналіз особливостей, що впливають на соціалізацію дітей з ООП в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі соціалізації діти з особливими потребами стикаються з проблемами, які призводять до травматичних переживань на емоційному рівні, що впливає на їхню поведінку.

У розвитку дітей з особливими потребами виділяють кілька етапів соціалізації [11].

Етап 1 – Вхідження в суспільство. На цьому етапі процес соціалізації дитини з особливими потребами не може відбуватися без участі батьків або осіб, які їх замінюють. Сім'я є першим соціальним інститутом, покликаним соціалізувати дитину, є природним середовищем для цілісного розвитку

дитини з особливими потребами і саме сім'я несе відповідальність за створення належних умов для фізичного, психічного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку.

Саме в сім'ї формуються перші уявлення про людські цінності, про те, як люди ставляться один до одного, а також моральні якості дитини з особливими потребами. Успішність соціалізації в сім'ї залежить від низки факторів, зокрема від того, наскільки адекватно сім'я реагує на особливості розвитку дитини з особливими потребами, як швидко вона приймає її особливості та які стратегії поводження з нею обирає. Деякі характеристики сім'ї можуть мати негативний вплив на цьому етапі. Нижче наведено класифікацію типів сімей, які мають руйнівний вплив на соціалізацію дитини [1].

Авторитарні сім'ї – це сім'ї, в яких один з подружжя підпорядковується іншому, а діти – батькам. У такій сім'ї панує нездорова емоційна атмосфера, батьки не тільки байдужі, але й грубі до своїх дітей, переважає почуття страху [18].

Неблагополучні сім'ї – це сім'ї, які з різних причин повністю або частково втратили свій виховний потенціал. У таких сім'ях зазвичай дуже низький культурний рівень батьків, поширені згубні звички (пияцтво, алкоголізм, наркоманія), а діти з таких сімей складають основну групу дітей з труднощами у навчанні. У таких сім'ях дітям часто діагностують ООП на більш пізньому етапі, тобто в школі, оскільки батьки не мають достатньої відповідальності і не володіють знаннями про поняття норми [1].

Неповні сім'ї – це сім'ї, що складаються лише з одного з батьків та однієї або кількох неповнолітніх дітей, які утворилися в результаті розірвання шлюбу, смерті одного з батьків або окремого проживання. У таких сім'ях, як правило, не спостерігається зовнішніх конфліктів, але відбувається поступова втрата батьківського впливу на формування і розвиток дитини, особливо коли стать дитини і того з батьків, хто її виховує, не збігається [1, с. 35].

Деякі сім'ї також мають характеристики, які підвищують ризик того, що діти стануть жертвами соціалізації, до них відносяться молоді сім'ї та розширені сім'ї.

Молоді сім'ї – це сім'ї, де вік подружжя не перевищує 35 років. У таких сім'ях батьки мають труднощі у вихованні та навчанні дітей з особливими потребами, оскільки їм бракує певного досвіду [18].

Багатодітні сім'ї – це сім'ї, які виховують трьох і більше дітей. У таких сім'ях зазвичай розвинене вміння враховувати потреби інших і тому немає підґрунтя для формування егоїзму чи антисоціальних рис, але з іншого боку, багатодітність значно збільшує фізичне та емоційне навантаження на батьків, особливо на матерів. Матері мають менше вільного часу та можливостей для розвитку кожної окремої дитини, спілкування з нею та уваги до її потреб [11].

Коли в сім'ї народжується дитина з серйозним діагнозом, який впливає на багато сфер життя, сім'я проходить кілька етапів визнання дитини з особливими потребами на психологічному рівні. Перший етап – розгубленість і страх. Батьки відчують безпорадність і тривогу за долю дитини. У цей час створюються передумови для встановлення соціальних та емоційних зв'язків між батьками та дитиною з особливими освітніми потребами [14].

Друга стадія – стан шоку – переходить у заперечення діагнозу. Оскільки факт наявності у дитини інвалідності є своєрідним горем, реакція на нього відповідає класичному переживанню стадії горя. Крайньою формою негативного впливу на освітній процес є відмова від проходження комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини або від надання психолого-педагогічної допомоги. Іншими словами, коли один або обоє батьків не можуть вийти із стану заперечення і не допускають лікаря або педагога навіть для уточнення діагнозу [18].

Стадія 3 – якщо батьки вже пройшли стадію заперечення, після короткого періоду «торгу» людина постійно звертається до минулого в думках, намагається уявити сценарії «що було б, якби», а також намагається «торгуватися з долею» заради благополуччя дитини, але коли це виявляється неможливим, розвивається депресія, оскільки визнається наявність у дитини особливих освітніх потреб і правильно оцінюється ситуація. Ризик на цьому етапі полягає в тому, що дитина може застрягти на підетапах переговорів і депресії. Якщо фаза переговорів не буде завершена вчасно, батьки можуть почати вдаватися до релігії або звертатися за допомогою до шарлатанів. З іншого боку, якщо батьки застрягли на депресивній стадії, вони не тільки не реалізують свій реабілітаційний потенціал, але й ризикують розвинути психічний розлад.

Четвертий етап – психологічна адаптація, заснована на повному прийнятті того, що дитина має особливі потреби. Це головна передумова для відкриття можливості конструктивної реабілітації.

П'ятий етап характеризується готовністю батьків дитини з особливими потребами активно шукати допомогу для своєї дитини та планувати її майбутнє. Варто зазначити, що до останніх двох відносно насичених стадій доходить невелика частка сімей.

П'ята стадія також може бути деструктивною, якщо, намагаючись допомогти дитині, батьки стають залежними від некваліфікованих «експертів», таких як «шамани», «медіуми» і «мануальні терапевти». У цьому випадку четверта і п'ята стадії є лише зовнішніми ознаками, а батьки насправді перебувають на третій стадії, стадії «переговорів». Швидше за все, вони так і залишаться на нижчих стадіях. Одне з головних завдань педагогів – навчити батьків визнавати свою дитину з особливими потребами як особистість. Важливо, щоб

сім'я дитини відчувала, що вчитель проявляє інтерес до дитини, зацікавлений у її розвитку та підтримує у вихованні. Серед факторів, які найбільше впливають на успішну соціалізацію дітей з особливими потребами в сім'ї, є повага до дитини, прийняття дитини такою, якою вона є, похвала та заохочення дитини, розмови з дитиною, слухання дитини, спостереження за дитиною, підкреслення сильних сторін дитини, запитання до дитини, вплив на дитину – найефективніший спосіб дати дитині напрямок [8]. Це найефективніший спосіб дати дитині напрямок.

Що стосується батьків учнів з особливими освітніми потребами, то робота педагогів з батьками включає: підтримання комунікації та побудову довіри, залучення батьків дітей з особливими освітніми потребами до колективу інших батьків класу, постійну взаємодію та обмін інформацією з батьками про навчання, розвиток, інтереси та особистісні якості їхньої дитини, залучення батьків до складання ІПР, до розробки індивідуальних навчальних планів, до загального навчально-виховного процесу та позакласних заходів; налагодження ефективних робочих взаємовідносин з іншими членами психолого-педагогічної команди. В інклюзивній освіті основними формами роботи педагогів з батьками є батьківські збори, бесіди (колективні, індивідуальні та групові), консультації, семінари, тренінги, організація трудових ігор, відвідування сім'ї, дні відкритих дверей, відкриті уроки для батьків, організація батьківських куточків та випуск тематичних газет.

Другим етапом соціалізації є відвідування дитиною навчального закладу. Інклюзивна освіта є важливим аспектом цього етапу [11]. Л. Виготський підкреслює, що характер виховання людини повністю визначається тим соціальним середовищем, в якому вона росте і розвивається [17]. Цей вчений підкреслює антипедагогічний зміст правила, згідно з яким «для зручності підбираються однорідні групи дітей, які потребують спеціального навчання». При такій організації навчання ми не тільки йдемо проти природних тенденцій розвитку дітей, але й, що більш важливо, позбавляємо таких дітей колективної співпраці та спілкування з більш розвиненими, тим самим ускладнюючи їхній розвиток, а не сприяючи йому, а діти з особливими потребами тяжіють до більш розвинених дітей. Ця різниця в інтелектуальному рівні є важливою умовою для групової діяльності [9].

Основними акторами шкільної соціалізації є вчителі, які мають створювати проміжну модель відносин дітей із зовнішнім світом і суспільством, виконуючи завдання, покладені на цей навчальний заклад. Функція сприяння соціалізації на цьому етапі багато в чому схожа на освітню функцію вчителя, але між ними існують і певні відмінності. Реалізація педагогічної функції спрямована на те, щоб дати можливість дитині засвоїти духовні, моральні, естетичні та інші цінності, тоді як функція соціалізації, на відміну від педагогічно організованої,

характеризується спонтанністю, невизначеністю та наявністю суперечливих уявлень і цінностей, пов'язаних з реальним соціальним середовищем, в якому перебуває дитина з особливими потребами, що передбачає підготовку дитини [19].

Слід також зазначити, що ефективність соціалізуючого впливу навчального закладу є результатом поєднання всіх складових шкільного життя – формальних і неформальних психолого-педагогічних умов. До останніх (в англійських країнах їх називають «прихованими») належать атмосфера школи, міжособистісні стосунки учасників навчально-виховного процесу, стиль викладання, спосіб вирішення конфліктів та організаційна культура школи. Освітній процес, як формальний аспект діяльності навчального закладу, формує певну систему знань, умінь і навичок учнів. Питання змін у сфері соціалізуючої освіти включають [16]: зміст освіти (адаптація/модифікація навчального плану відповідно до потенціалу дитини, збагачення варіативної частини програми курсами, що сприяють розвитку громадянської та соціальної активності, елективними курсами профорієнтаційного, психолого-педагогічного, корекційно-розвивального спрямування, орієнтованими на набуття навичок і вмінь соціальної та сімейної орієнтації); спосіб організації освітнього процесу (освітній процес може здійснюватися разом з іншими учасниками або на основі індивідуального навчального плану для дітей з особливими освітніми потребами, які можуть відвідувати індивідуальні уроки або заняття); оцінювання навчальних досягнень (оцінювання може здійснюватися за загальними критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти та відповідно до критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів та обсягу матеріалу, визначеного індивідуальною навчальною програмою. Конкретні умови проходження зовнішнього незалежного оцінювання встановлюються з урахуванням вимог універсального дизайну та/або розумного пристосування, наприклад, можливість використання спеціального особистого обладнання, адаптація змісту тестів до освітніх потреб, збільшення часу на виконання завдань) [16]; будівлі закладів (забезпечення безбар'єрного доступу до будівель і приміщень закладів для осіб з порушеннями опорно-рухового апарату, у тому числі тих, що пересуваються на візках, та осіб з порушеннями зору (облаштування ресурсних кімнат); громада (співпраця з батьками, взаємодія з державними установами, адміністративними органами та органами місцевого самоврядування); співпраця з РЦПЮ, ІРЦ та іншими навчальними закладами та установами (консультування та придбання спеціальних знань, експериментальна робота, охоплення та передача перспективного освітнього досвіду тощо) [16].

Основні принципи організації роботи вчителів з учнями з особливими потребами: сприймайте учнів з особливими потребами «так само, як і інших учнів у класі» та залучайте їх до тих самих видів діяльності, адаптуючи їх до здібностей учнів з особливими потребами або змінюючи завдання, якщо це необхідно.

Процес соціалізації особистості дитини включає наступні напрямки: розвиток в інтелектуальній сфері, розвиток в мовній та емоційній сфері, допомога дитині в подоланні соціально-педагогічних труднощів та вікових криз тощо, формування позитивної Я-концепції з акцентом на сильних сторонах дитини, формування та зміцнення позитивних моральних засад особистості дитини, адаптація до колективу однолітків, участь дитини в колективах, соціально значуща шкільна діяльність, участь дитини, спонтанна суспільно корисна діяльність тощо.

Незважаючи на те, що процес соціалізації цікавить представників різних наукових дисциплін, проблема управління процесом соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в сучасній освіті є недостатньо вивченою. У даному дослідженні важливим є визначення форм, методів та прийомів управління процесом соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в навчальних закладах. Суперечність у досліджуваному питанні зумовлена тим, що сучасне життя надає дітям з особливими освітніми потребами, з одного боку, свободу вибору соціального оточення, засобів спілкування, стилю і способу життя, а з іншого – ускладнення процесів адаптації та самовизначення ставить високі вимоги до рівня самопізнання та самоконтролю [15].

Цілями психолого-педагогічного супроводу є соціалізація дітей з особливими освітніми потребами, вивчення індивідуального потенціалу, співвідношення рівня психічного розвитку дитини з віковими критеріями, рівня розвитку в пізнавальній сфері, особливостей емоційно-вольової сфери, особистісних характеристик, рівня мотивації до навчання, творчого та інтелектуального розвитку [7].

Отже, форми, методи та прийоми, що використовуються для управління процесом успішної соціалізації дітей з особливими потребами в освітніх закладах, є наступними [2]: забезпечення керівництвом закладу освіти скоординованої взаємодії зі спеціальними педагогами, вчителями, класними керівниками, психологами, асистентами вчителів, іншими членами команди психолого-педагогічного супроводу та батьками дітей з особливими освітніми потребами; підвищення кваліфікації – організовується керівництвом закладів освіти з метою ознайомлення педагогів з формами, методами і прийомами соціалізації дітей з особливими освітніми потребами під час навчально-виховного процесу та позаурочної діяльності, а також їх застосування на практиці; управління процесом реа-

лізації індивідуальних загальнорозвивальних заходів у закладі освіти, спрямованих на психолого-педагогічні, культурно-гігієнічні та корекційно-розвивальні зміни в розвитку дитини та її майбутньому розвитку; забезпечення реалізації керівництвом закладу освіти процесів інтеграції дітей з інвалідністю та формування у них навичок спілкування в дитячому колективі; здійснення керівництвом навчального закладу процесів нормального психофізичного розвитку та належної взаємодії педагогів і батьків з батьками дітей з інвалідністю; створення в освітніх закладах умов для профілактики булінгу в дитячому та педагогічному колективі [2].

Отже, можна зробити висновок, що процесом соціалізації дітей з особливими освітніми потребами має свідомо керувати керівництво закладу і залучати до цього процесу батьківські ініціативні групи.

Завдання керівництва – налагодити таку взаємодію між учасниками освітнього процесу, яка допоможе створити відповідне соціальне середовище, в якому діти з ООП почуватимуться повноцінними та комфортно почуватимуться з іншими дітьми та педагогами.

Теоретичні дослідження не охоплюють усіх аспектів проблеми. Перспективами подальших наукових розвідок, на нашу думку, є розробка нових, доопрацьованих та існуючих програм підвищення кваліфікації педагогів різних спеціальностей та ознайомлення їх з формами, методами та прийомами успішної соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в умовах освітніх закладів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У ході зробленого дослідження нами було здійснено теоретичне узагальнення з проблеми соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в системі закладів загальної середньої освіти. Соціалізація – це процес розвитку особистості, в ході якого відбувається засвоєння і закріплення цінностей, норм, установок і зразків поведінки, характерних для певного суспільства, соціальної спільноти або групи.

Передумовами успішного навчання таких дітей у загальноосвітніх навчальних закладах є правильний вибір форми навчання, адаптація освітнього середовища до потреб дитини, системне функціонування моніторингу динаміки розвитку учнів та професійної компетентності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 164 с.
2. Бурова Г. В. Життєві стратегії студентської молоді з функціональними обмеженнями здоров'я: соціологічні аспекти : автореф. дис канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2010. 20 с.

3. Вавіна Л.С. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями зору та слуху. Київ : Наук. Світ, 2009. 168 с.

4. Гура Т. Є., Озерова Т. Я. Розвиток інклюзивного освітнього середовища в Запорізькій області: науково-методичний аспект : монографія. Запоріжжя : Статус, 2018. 328 с.

5. Дікова-Фаворська Олена Михайлівна. Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я : Дис... д-ра наук: 22.00.04 – 2009.

6. Законодавство України про освіту : 36. законів (за станом на 10 березня 2002 р.) Офіц. вид. Київ : Парлам. вид-во, 2002. 159 с.

7. Колупасєва А.А., Таранченко О.М. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ : «Фенікс», 2010. 96 с.

8. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школі : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.

9. Курова А. Психологія спілкування. Нац. ун-т «Од. юрид. акад.», 2020. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.13107> (дата звернення: 17.10.2024).

10. Матрос О. Інклюзивна освіта дітей з фізичними порушеннями як фактор їх соціальної адаптації. *Social work and social education*. 2019. № 3. URL: <https://doi.org/10.31499/3.2019.190396> (дата звернення: 16.05.2024).

11. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. Посіб. / Людмила Андріївна Медвідь. Київ : Вікар, 2003. 335 с.

12. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : Project report. Київ : «Фенікс», 2013 540 с.

13. Олійник О. М. Соціалізація осіб з особливими освітніми потребами в гуртковій роботі закладів позашкільної освіти в післяшкільний період. URL: <http://surl.li/ecfgm>

14. Островська К. О. Аутизм: проблеми психологічної допомоги : Навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 110 с.

15. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019 р. 300 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/posibniki/inklyuziyavnz.pdf>

16. Про затвердження Положення про індивідуальну форму здобуття загальної середньої освіти : Наказ МОН України від 12.01.2016 р. № 8 : станом на 5 трав. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0184-16#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

17. Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями слуху та інтелекту / за заг. ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. Київ : ТОВ «Поліпром», 2007. 171 с.

18. Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.- кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : Київ : Академвидав, 2013. 312 с.

19. Харченко С. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 320 с.